

ناصرالدین شاه و امیرکبیر، اثر صنیع الملک، از نسخه‌ی هزار و یک‌شب، محفوظ در کتابخانه‌ی سلطنتی کاخ گلستان

میرزاتقی خان امیر کبیر

میرزاتقی خان، فرزند مشهدی قربان آشپزباشی و مطبخ‌دار خاندان قائم‌مقام فراهانی، نخستین صدراعظم ایران در عهد ناصری بود. او به دلیل هوش و ذکاوتی که داشت در ۱۲۵۱ ق. توسط میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام به میرزا محمدخان زنگنه (امیرنظام) معرفی شد تا به‌عنوان «لشکرنویس» به «مستوفی نظام» ملقب گردید. (بامداد، ۱۳۴۷، ۲۱۰)

او در جوانی فرصت یافت تا به‌همراه هیأتی به ریاست خسرومیرزا، به روسیه سفر کند. در مدت یازده ماه اقامت و سفر توانست از نهادهای فرهنگی، نظامی و تولیدی روسیه بازدید کند. (آدمیت، ۱۳۷۸، ۲۲)

میرزاتقی خان در روزگار سلطنت محمدشاه و در ۱۲۵۹ ق. به‌عنوان نماینده‌ی تام‌الاختیار ایران به کنفرانس ارزروم (عثمانی) رفت و همانجا بود که ایده‌ی ایجاد مدرسه‌ی «دارالفنون» به ذهنش خطور کرد، چرا که ترک‌های عثمانی چنین مدرسه‌ای را در آن زمان (با همین نام) تأسیس کرده بودند.

بعد از تاجگذاری ناصرالدین‌شاه در تهران (۲۲ ذی‌القعدة ۱۲۶۴ ق.) به حکم شاه به لقب «امیرنظامی» ملقب شد. از مهم‌ترین اقدامات وی می‌توان به موارد زیر اشاره

پرتزهی امیرکبیر، که اخیراً توسط دکتر رضا کسروی شناسایی و با مقایسه با دیگر تصاویر و مستندات، به عنوان تنها عکس اصیل و واقعی امیرکبیر به جامعه‌ی پژوهشی معرفی شده است.

پرتزهی آبرنگ از امیرکبیر، اثر یحیی غفاری کاشانی

کرد: اصلاح امور مالیاتی، ساخت مدرسه‌ی دارالفنون در تهران، ایجاد روزنامه‌ی *وقایع/تفاتیقه* (۱۲۶۷ق.)، ایده‌ی ساخت میدان توپخانه‌ی مبارکه، منظم کردن قشون و سامان‌دهی ارتش، تأسیس کارخانه‌های شکرسازی، ریسمان‌ریسی، بلورسازی، حریر و ماهوت‌بافی، اسلحه‌سازی و توپ‌ریزی. امیرکبیر حامی ساخت مسجد و مدرسه‌ی حاج شیخ عبدالحسین (در محله‌ی بازار) تهران نیز بود.

امیرکبیر در تلاش برای خودکفایی و استقلال ایران، برنامه‌ی اقتصادی قابل توجهی راه انداخت و از تولیدات صنعتگران و پیشه‌وران داخلی حمایت کرد. ایده‌ی تأسیس دارالفنون در ۱۲۶۸ق. نیز تأثیری شگرف در گسترش بعدی تربیت و تولید آثار علمی و هنری بر پایه‌ی شیوه‌ی اروپایی داشت. در ادامه امیر با تأسیس «مجمع دارالصنایع» تهران فرصتی تازه‌ای برای توسعه‌ی انواع هنرهای صناعی در کنار ارگ سلطنتی ایجاد کرد.

میرزاتقی‌خان پس از خدمات فراوان و اصلاح امور کشوری و لشکری، به سبب توطئه‌ی بدخواهان و تلاش‌های مهدعلیا، در ۲۰ محرم ۱۲۶۸ق. از صدارت معزول و به کاشان تبعید شد و سرانجام در ۱۸ ربیع‌الاول همان سال به دستور ناصرالدین‌شاه در حمام فین کاشان به وسیله‌ی حاج علی‌خان مقدم مراغه‌ای (حاجب‌الدوله) به قتل رسید.

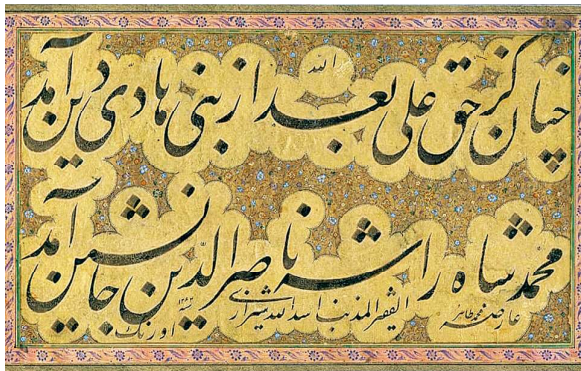

ناصرالدین شاه قاجار

ناصرالدین شاه در سال ۱۲۴۷ ق. به دنیا آمد و پس از مرگ پدرش، محمدشاه، در هفده سالگی به سلطنت رسید و حدود چهل

و نه سال بر ایران حکم راند. دوران سلطنت ناصرالدین شاه، از نظر تاریخی، دوره‌ای از نظام اقتدارگرایی در ایران است. بر اساس نوشته‌ی *روضه‌الصفاء*، ناصرالدین میرزا در ۱۴ شوال ۱۲۶۴ ق. در تبریز بر تخت سلطنت جلوس کرد. سپس میرزا تقی خان فراهانی، پیشکار ناصرالدین شاه (در دوره‌ی ولیعهدی‌اش)، شاه را در سفر تاریخی‌اش از تبریز به تهران و رسیدن به تاج و تخت همراهی کرد. وی در ۲۲ ذی‌القعدة ۱۲۶۴ ق. در تهران رسماً تاج‌گذاری کرد. (هدایت، ۱۳۸۵، ۵)

امیرنظام، نخستین صدراعظمی بود که برای دستگاه دولتی «حدود» مشخص کرد و به منظور تعدیل بودجه‌ی دولت حتی از حقوق شاه کاست. از این‌رو طیف وسیعی از افراد، جریان‌ها و خارجی‌ها که منافع‌شان به واسطه‌ی عملکرد قانونی امیرکبیر محدود و یا قطع می‌شد به حدی علیه او تبلیغ کردند که با دسیسه‌های درباریان، در نهایت به قتلش انجامید. پس از قتل امیرکبیر، و با روی کار آمدن میرزا آقاخان نوری، بخش اعظمی از قدرت دوباره به دست صدراعظم افتاد. از شکست‌های بزرگ ایران در این دوره، از دست رفتن بخش‌هایی از شرق (مناطق هرات و افغانستان) بود.

قطعه‌ی خط نستعلیق، به مناسبت به سلطنت رسیدن ناصرالدین شاه قاجار، کاتب: میرزا اسدالله شیرازی، ۱۲۶۴ ق. (از مجموعه‌ی آقای ناصر جواهرپور)

سکه‌ی یادبود یکصدمین سال (قرن) سلطنت سلسله‌ی قاجار، مقارن با سی‌امین سال سلطنت ناصرالدین‌شاه، ضرابخانه‌ی دولتی تهران، ۱۲۹۳ق.

مُهر ناصرالدین‌شاه قاجار، محفوظ در گنجینه‌ی کاخ گلستان تهران (منبع: جدی، ۱۳۹۰، ۴۵)

پس از میرزا آقاخان نوری، به ترتیب میرزا محمدخان سپهسالار، حاج میرزا حسین‌خان سپهسالار، میرزا یوسف مستوفی الممالک و در نهایت علی‌اصغرخان امین‌السلطان (اتابک) به صدارت رسیدند. عهد ناصری دورانی پر فراز و نشیب در تاریخ سیاسی و فرهنگی ایران بود. از وقایع مهم در اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه این بود که در روز ۲۸ شوال ۱۲۶۸ق. زمانی که وی برای شکار به سمت قصر نیاوران در حرکت بود برای نخستین بار مورد سوءقصد قرار گرفت ولی از این مهلکه جان سالم به در برد. (روزنامه‌ی وقایع اتفاقیه، نمره‌ی ۸۰)

نخستین ولیعهد عهد ناصری، سلطان محمودمیرزا (پسر گلین‌خانم) در یازده‌ماهگی از دنیا رفت. دومین ولیعهد، معین‌الدین‌میرزا (پسر تاج‌الدوله) بود که وبا گرفت و در ۴ ربیع‌الاول ۱۲۷۳ق. درگذشت. (بهاء‌الدوله، ۱۳۹۸، ۴۶۳) ولیعهد سوم، امیرقاسم‌خان (پسر فروغ‌السلطنه) در روز چهارشنبه ۱۸ ذی‌القعدة ۱۲۷۴ق. در تهران درگذشت و در حرم عبدالعظیم به خاک سپرده شد. (روزنامه‌ی وقایع اتفاقیه، نمره‌ی ۳۸۸) در نهایت چهارمین ولیعهد، مظفرالدین‌میرزا بود که سال‌ها لقب ولیعهدی را داشت و در تبریز مستقر بود پس از پدر به سلطنت رسید.

همچنین در این دوران، تعداد قابل توجهی روزنامه منتشر شد که حاوی اطلاعات مهمی درباره‌ی وضعیت اقتصادی، معیشت مردم، سفرهای شاه و دیدارهای او با خارجی‌ان و ساخت و سازهای شهرهای مختلف ایران بود.

عهد ناصری، از طرف دیگر دوران شکل‌گیری نهادها بود. تأسیس دارالفنون و مدارس مختلف در تهران و دیگر شهرها و همچنین کارخانجات مختلف از بلورسازی و اسلحه‌سازی تا مریضخانه و ادارات تلگراف و انطباعات همگی از دستاوردهای ورود اندیشه‌ی مدرن به جهان سنتی ایران بود که با حمایت‌های ناصرالدین‌شاه و در زمان سلطنت وی به نتیجه رسید.

ناصرالدین شاه قاجار ۱۰۵

نقاشی آبرنگ، ناصرالدین شاه، اعتمادالدوله صدراعظم (نشسته) و سیفالملک (ایستاده)، نقاش: محمدحسن افشار، از مجموعه‌ی مرحوم عزت‌ملک ملک (منبع: کتابخانه و موزه‌ی ملی ملک، تهران)

عکس ناصرالدین شاه و درباریان، در خانه‌ی امین‌السلطان، کامران میرزا و عزیزالسلطان در عکس دیده می‌شوند. این عکس با نرم‌افزار رنگی شده است (تصحیح رنگ: نیما ساغرچی)

عهد ناصری و ورود مدرنیته به ارگ

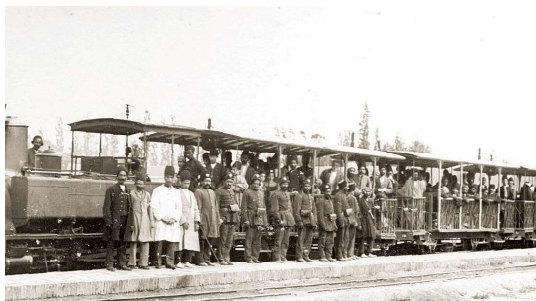
عهد ناصری از منظر تحولات اجتماعی، سیاسی و هنری سرآغاز ورود اندیشه‌های نو و مدرن به کشوری با چارچوب‌های سنتی و مذهبی بود که به دلیل اقتدارگرایی پادشاهان سلسله‌ی قاجار دچار مشکلات اقتصادی و اجتماعی فراوانی شده بود. همزمانی این دوران با تحولات جهان غرب و دستاوردهای تکنولوژی و علمی که در ادامه‌ی رنسانس، عصر روشنگری و انقلاب صنعتی، نظام‌های سیاسی و اقتصادی اروپا را دچار تغییر کرده بود، موقعیتی ویژه را برای کشوری استراتژیک چون ایران در منطقه‌ی خاورمیانه به وجود آورد.

البته باید ریشه‌ی تحولات بنیادین در ایران عصر قاجار را از دوران عباس‌میرزای نایب‌السلطنه پیگیری کرد. چرا که پس از منازعات نظامی ایران با روسیه و به مخاطره افتادن شالوده‌ی مملکت، تحولات بنیادین در نظام لشکری، کشوری و سیاسی یکی پس از دیگری صورت گرفت. در دوران سلطنت ناصرالدین‌شاه این تحولات از نظر کمی و کیفی دامنه‌ی گسترده‌تری یافت. در این میان، افکار و ایده‌های ناصرالدین‌شاه و دربارانش در مواجهه با مدرنیته‌ی غربی، صورتی تازه و پیچیده یافت، هرچند در بسیاری موارد گاهی با ساختار ذهنی و شکل ظاهری زندگی در دارالخلافه در تناقض بود.

همزمان با دوران صدارت امیرکبیر، موج مدرنیته زیربنای نظام سیاسی کشور را تحت تاثیر قرار داد. امیر سعی کرد تا با رویکردی منطقی دستاوردهای تمدن غرب و مظاهر تجدد را وارد جهان ایرانی کند. از جمله اقدامات او انتشار روزنامه‌ی وقایع‌اتفاقیه (۱۲۶۷ق.) و تاسیس مدرسه‌ی دارالفنون در ضلع شمال‌شرقی ارگ سلطنتی بود. همچنین در سال‌های آغازین سلطنت ناصرالدین‌شاه، پروژه‌ی نوسازی و اصلاحات عمرانی در عمارت و قلعه‌ی ارگ در ۱۲۶۷ق. شروع شد. این تحولات و بازسازی در ارگ سلطنتی تهران با حمایت امیرکبیر و به معماری عبدالله‌خان معمارباشی تجدید بنا شد. ضمن آنکه کوچه‌های داخل ارگ برای تسهیل حرکت کالسکه‌ها، سنگ‌فرش گردید. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ۱۰۶۴)

یک سال بعد (۱۲۶۸ق.) روند تحولات ارگ و فضای پیرامونی آن کماکان ادامه داشت. بعد از قتل امیر، پروژه‌های ساخت‌وساز در منطقه‌ی ارگ و فضاهای شهری (که ایده‌ی اولیه‌ی آنها متعلق به امیرکبیر بود) وارد مرحله‌ی نوینی شد: «نوسازی سبزه‌میدان، بازار و اطراف آن توسط حاج‌علی‌خان مقدم مراغه‌ای (حاجب‌الدوله) صورت گرفت». (بلاغی، ۱۳۵۰، ۶۳)

در خاطرات بهاء‌الدوله در سال ۱۲۷۲ق. از ساخت «عمارت نو» که دارای آینه‌کاری و تزئینات فوق‌العاده زیبا بود صحبت شده که احتمالاً خبر از ساخت عمارت گلستان (عمارت خروجی) دارد.

راه آهن تهران به شاه عبدالعظیم، دوره‌ی ناصری (منبع: آرشیو کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی)

از محرم ۱۲۷۵ ق. ناصرالدین‌شاه با عزل میرزا آقاخان اعتمادالدوله‌ی نوری (صدراعظم)، اداره‌ی امور کشور را به شش وزارت تقسیم کرد و خود ریاست و نظارت بر کار آنها را برعهده گرفت. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳، ۳۵۹)

در سال ۱۲۷۶ ق. با تصدی منصب «حاجب‌الدوله» گی دربار توسط میرزا محمدخان بسطامی (پسر کربلایی عباس یوزباشی بسطامی) تغییر و تحولات اساسی در بناهای ارگ سلطنتی ایجاد شد که به ساخت چند بنای جدید نیز انجامید؛ از باب مثال ساخت دریاچه و عمارت بادگیر (عمارت سرداب) که در رجب ۱۲۷۶ ق. شاه به آن وارد شد. در ۱۲۷۸ ق. (در فاصله‌ی ۱۲۷۶-۱۲۷۸ ق.) عمارت خروجی نیز ساخته شد.

یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین مظاهر تجدد در ارگ و دارالخلافه‌ی ناصری، ساخت بنای مرتفع «شمس‌العماره» (۱۲۸۲ ق.) بود که تحولی اساسی از نظر کالبدی در اندیشه‌ی معماری و شهرسازی به حساب می‌آمد. کلاه‌فرنگی‌ها و «برج ساعت» بر بالای شمس‌العماره به صورت نمادین، بر فراز مرتفع‌ترین ساختمان، جایگزین بلندترین ساختارهای شهر سنتی یعنی گنبد‌ها و مناره‌های مساجد شدند. (قبادیان، ۱۳۹۷، ۴۵)

ناصرالدین‌شاه پس از بازگشت از سفر خراسان (۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۸۴ ق.) زمانی که به تهران مراجعت کرد از مسیر دروازه‌ی جدید ناصریه وارد شهر شد و بر اساس گزارش او، در این تاریخ تغییرات عمده‌ای در ساختار شهر و خیابان‌های اطراف ارگ به وقوع پیوسته بود: «دروازه و خیابان بسیار خوب شده، هیچ شبیه تهران نیست. شهر دیگری است بسیار قشنگ». (عبدامین، ۱۳۹۷، ۳۷۶) از دیگر وقایع دوران ناصری، طرح توسعه‌ی شهر تهران بود که در روز یکشنبه ۱۱ شعبان ۱۲۸۴ ق. طی مراسمی کلنگ نقره‌ای توسط شاه بر زمین زده شد و پروژه‌ی ساخت خندق جدید و تبدیل تهران به دارالخلافه‌ی ناصری رسماً آغاز گشت. شرح این ماجرا در روزنامه‌ی دولت علیه ایران (نم‌رهی ۶۱۲) به‌طور کامل منتشر شده است. در ادامه و در رجب سال ۱۲۸۵ ق. خیابان «جبه‌خانه» را علاء‌الدوله ساخت. (عبدامین، ۱۳۹۷، ۱۶۴) همچنین بخش‌های مختلف ارگ

سلطنتی و ابنیه‌ی داخل باغ گلستان ساخته و یا تعمیر شد. گزارش این ساخت و ساز را اعتمادالسلطنه به شرح زیر نگاهشته: «بنای سبزه میدان در حوالی میدان ارگ همایون است. دیگر عمارت جدید بنای بهشت آئین اندرون است که نمونه‌ای از خلد برین می‌باشد، دیگر افزایش باغ عمارت گلستان است، دیگر عمارت بادگیر است، دیگر عمارت خروجی که الحال موزه مبارکه است، دیگر دریایچه‌ی مصفا گلستان است، دیگر حمام چهارحوض اندرون است، دیگر خیابان ارگ مبارک است که حالا تغییر کرده است.» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۳، ۱۵۸۵)

مشیرالدوله در سال ۱۲۸۹ق. پیشنهاد ایجاد نه وزارتخانه و هیئت وزرا (کابینه به سبک کشورهای اروپایی) را به شاه داد و در شعبان همان سال با این پیشنهاد موافقت و بدین ترتیب ساختار سیاسی کشور وارد مرحله‌ی نوینی شد. در سال ۱۲۹۲ق. عمارت عاج مرمت و سلام نوروزی در آن برگزار شد، ضمن آنکه از دارالفنون که داخل ارگ قرار داشت یک در به خیابان ناصریه باز شد. (نجمی، ۱۳۵۰، ۱۰۳) تصویر این سردر قدیم با کتیبه‌ی کاشیکاری و نام ناصرالدین‌شاه توسط دیمیتری ارماکوف ثبت شده است.

اما دوره‌ی دوم تحولات ارگ، در دوران آقا ابراهیم‌خان امین‌السلطان (۱۲۹۶ق.) آغاز شد، زمانی که عمارت خوابگاه و عمارت موزه ساخته و تغییرات اساسی در عمارت عاج داده شد. از مهم‌ترین پدیده‌هایی که پس از سفر دوم ناصرالدین‌شاه به فرنگستان در تهران به وقوع پیوست، چراغ گاز بود. در ۱۲۹۶ق. امین‌الملک [اسباب چرخ بخار] موتور تولید گاز را از فرنگ وارد کرد. این کارخانه تنها روشنایی میدان توپخانه و خیابان‌های اطراف ارگ مانند ناصریه و علاءالدوله [خیابان فردوسی کنونی] را تأمین می‌کرد. (جواهرکلام، ۱۳۲۵، ۱۳۲)

به‌طور کلی، بعد از دومین سفر فرنگ ناصرالدین‌شاه، محدوده‌ی ارگ دارای بناهای متعدد اقامتی، آموزشی، نظامی و تشریفاتی شد. پهنه‌ی شمال‌غربی ارگ بیشتر جنبه‌ی نظامی و صنعتی داشت، از آن جمله قورخانه، انبار غله‌ی خاصه، کالسکه‌خانه، مجمع‌الصنایع و پهنه‌ی شمال شرقی ارگ، افزون بر خانه‌ی صاحب‌منصبان، محل دارالفنون، دارالطباعة‌ی دولتی، نجارخانه، نقاشخانه، کارخانه‌ی علاقبندی و آسیای بخار و تلگرافخانه بود. در ۲۲ رمضان ۱۲۹۶ق. نخستین چراغ در سردر الماسیه به دست ناصرالدین‌شاه (روزنامه‌ی ایران، نمره‌ی ۳۹۵) و در ۱۲۹۷ق. چراغ الکتریسته در تکیه دولت نصب و روشن شد. در سال ۱۳۰۴ق. طرح ایجاد ترموای (ماشین‌دودی) تهران به شاه‌عبدالعظیم توسط مهندسین بلژیکی آغاز گردید و دو سال بعد راه‌اندازی شد. (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۴۳)

در آستانه‌ی سال ۱۳۰۰ق. گزارشی از اقدامات دوره‌ی ناصری در روزنامه‌ی شرف (نمره‌ی ۱) به شرح زیر منتشر شد: ایجاد تلگرافخانه، ضرابخانه با چرخ بخار، ایجاد چراغ گاز، پستخانه،

زنان در حال سوارشدن به قطار دودی تهران به شاه عبدالعظیم، دوره‌ی ناصری (منبع: آرشیو کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی)

کارخانه‌ی توپ‌ریزی، باروتکوبخانه، کارخانه‌ی فشنگ‌سازی، ایجاد دایره‌ی پلیس، مجمع‌الصنایع، ساخت راه‌های شوسه، انکشاف بعضی معادن، وزارت عدلیه‌ی منظم، ایجاد دارالطباعه و روزنامه (شیرازیان، ۱۳۹۷، ۲۵۳) در سال ۱۳۰۱ ق. سفارت آمریکا در تهران تأسیس شد. (کریمان، ۱۳۵۵، ۲۷۲) در همین سال میدان توپخانه‌ی جدید در ضلع شمالی ارگ ساخته و تغییراتی اساسی در کالبد شهر و خیابان‌های منتهی به ارگ ایجاد گشت و میدان ارگ قدیم به شمال ارگ منتقل و میدان توپخانه‌ی مبارکه‌ی جدید با معماری و ساختار کالبدی نو ساخته شد. (ذکاء، ۱۳۴۹، ۲۱)

در سال ۱۳۰۶ ق. خیابان‌های تهران توسعه یافت و برای واگن اسبی در خیابان‌ها ریل‌گذاری کردند. پس از سومین سفر فرنگ، بیشترین مصادیق مدرنیته در فضای زندگی مردم و ساختار دارالخلافه وارد شد و از آن پس ایرانیان در تکاپوی حفظ سنت‌ها و آشنایی با جهان غرب و استفاده از مظاهر مدرنیته بودند.

ناصرالدین‌شاه در اثنای سفرهای فرنگ متوجه شد که در میداین شهرها و پایتخت‌های مهم اروپا و روسیه، مجسمه‌هایی نمادین و تمام‌قد (تصویری از قدرت) از پادشاهان ساخته و در مقابل دیدگان مردم قرار می‌گیرد. پس تصمیم گرفت تا مجسمه‌ای سوار بر اسب (در اندازه‌ی واقعی) از خود بسازد و آن را در فضای میدان اصلی شهر (توپخانه) قرار دهد. کار ساخت مدل گچی این مجسمه توسط استاد علی‌اکبر حجارباشی در «فورخانه‌ی مبارکه» انجام و سپس در همان‌جا با چدن ریخته‌گری شد. در سال ۱۳۰۴ ق. از این مجسمه طی مراسمی پرده‌بردای کردند

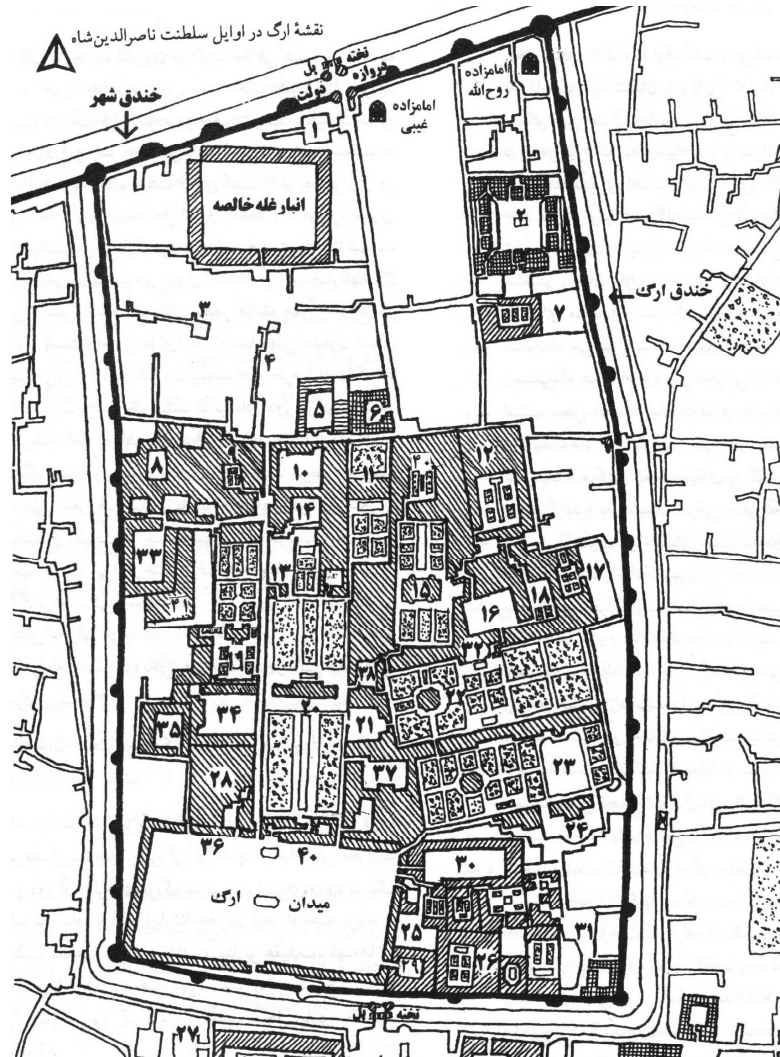
سردیس ناصرالدین‌شاه که در قورخانه‌ی مبارکه ریخته‌گری شد مجسمه‌ی جهان‌پیما، ۱۳۰۶ق. ناصرالدین‌شاه سوار بر اسب در باغ‌شاه تهران (منبع: آرشیو کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی)

ولی به دلیل مهیا نبودن شرایط اجتماعی و احتمال مخالفت مردم و روحانیون، به مدت دو سال در حیاط قورخانه به امانت باقی ماند تا بالاخره در ۱۰ صفر ۱۳۰۶ق. (روز «عید مجسمه») و با دستور شاه، مجسمه‌ی «جهان‌پیما» در جزیره‌ی میان دریاچه‌ی باغ‌شاه نصب شد. ساخت مجسمه‌ای از پادشاه ایران و نصب آن در فضای باغی سلطنتی نشانی روشن از ورود اندیشه‌های مدرن در عالی‌ترین سطح درباریان و در تضاد با ساختار سنتی و مذهبی جامعه‌ی آن روز ایران بود.

اعتمادالسلطنه نیز در مخالفت با ساخت مجسمه‌ی شاه و گرفتن جشن برای آن می‌نویسد: «امروز عید مجسمه است. این مجسمه در ملت اسلام ساختنش حرام است. لازم نبود جشن بگیرند و عیدی فراهم بیاورند. متها این است که بحمدالله پادشاه قادر است، هرچه می‌خواهد می‌کند؛ لیکن باز از این مردمان متعصب هستند که این وضع را نمی‌پسندند.» شاید به همین دلیل هم جایگاه این مجسمه درون باغی محصور و خصوصی انتخاب شد، تا مردم عامی اجازه‌ی ورود به آن را نداشته باشند. در ادامه، ساخت سردیس‌های شاه نیز - به تقلید از نمونه‌های فرنگی - برای تالارهای ارگ سلطنتی به یک سنت تبدیل گشت و در دوره‌ی مظفری نیز چند نمونه ساخته شد و امروز نمونه‌های آن را می‌توان در میان اشیای تالار سلام کاخ گلستان مشاهده کرد.

در نهایت ارتباط و مراودات ایران با کشورهای اروپائی در اواخر عصر ناصر بیش از هر زمان گسترش یافت و زمینه‌ساز تحولات بعدی یعنی «جنبش مشروطه» و تقابل قهرآمیز میان سنت و تجدد شد.

۱. کالسکه‌خانه مبارکه؛ ۲. مدرسه مبارکه دارالفنون؛ ۳. خانه محمد قاسم خان؛ ۴. خانه میرزا یعقوب خان؛ ۵. خانه وزیر مختار اروس؛ ۶. مدرسه مهدعلیا؛ ۷. خانه محمد ناصر خان ایشک آقاسی باشی؛ ۸. منزل مشیرالدوله؛ ۹. دیوان‌خانه عدالت؛ ۱۰. عمارت سروستان؛ ۱۱. تالار خاقان مغفور؛ ۱۲. عمارت محمد تقی میرزا حاکم دارالخلافه؛ ۱۳. بالاخانه اعضاء السلطنه؛ ۱۴. عمارت خورشید؛ ۱۵. عمارت فروغ السلطنه؛ ۱۶. خزانه مبارکه؛ ۱۷. باغ مهدعلیا؛ ۱۸. عمارت مهدعلیا؛ ۱۹. منزل سهسالار؛ ۲۰. تخت مرمر؛ ۲۱. صندوق‌خانه مبارکه؛ ۲۲. کلاه‌فرنگی؛ ۲۳. دریاچه و باغ چهل‌ستون؛ ۲۴. عمارت بادگیر؛ ۲۵. مسجد ظل‌السلطان؛ ۲۶. عمارت حاجی سیف‌الدوله؛ ۲۷. مجمع‌الصنایع (بازارچه صندوقدار)؛ ۲۸. انبار توپخانه مبارکه؛ ۲۹. حیثه‌خانه؛ ۳۰. انبار؛ ۳۱. مدرسه (مادر شاه یا حکیم‌هاشم)؛ ۳۲. تالار الماس؛ ۳۳. تکیه دولت؛ ۳۴. اصطبل مبارکه؛ ۳۵. اصطبل توپخانه مبارکه؛ ۳۶. دفترخانه مبارکه؛ ۳۷. عمارت جدید سلطانی؛ ۳۸. خلوت سلطانی؛ ۳۹. سفارتخانه؛ ۴۰. برج اطلس (۹)؛ ۴۱. اصطبل مبارکه؛ مجموعه تالار الماس، کلاه‌فرنگی، دریاچه و باغ و چهل‌ستون و عمارت باغ سلطانی نام برده شده است.

نقشه‌ی ارگ در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه (منبع: معتمدی، ۱۳۸۱، ۲۰۰)

شمس‌العماره، عمارت بادگیر و حصار ارگ (زاویه‌ی عکس از جنوب به شمال) (آرشیو موسسه‌ی مطالعات تاریخ معاصر ایران)

تحولات ارگ سلطنتی در دوره‌ی ناصرالدین‌شاه قاجار

عمارت‌های عهد ناصری، به رغم شکوه و نوآوری، ریشه‌های مستحکمی در اصول و شیوه‌های معماری و باغ‌سازی ایرانی داشتند. در این میان کاخ گلستان نمونه‌ای ممتاز از مفهوم باغ ایرانی (باغ-قصر) بود که به واسطه‌ی سلیقه و حمایت‌های ناصرالدین‌شاه، با مصالح سنتی و نقشه و تزئیناتی متأثر از سبک فرنگی در طول پنج دهه توسعه یافت.

چنان‌که پیشتر گفته شد یکی از مهم‌ترین اتفاقات دوران صدارت امیرکبیر، در سال‌های آغازین سلطنت ناصرالدین‌شاه، آغاز نوسازی و اصلاحات عمرانی در عمارات و قلعه‌ی ارگ در ۱۲۶۷ق. بود. این تحولات در ارگ سلطنتی با حمایت امیرکبیر و به معماری عبدالله‌خان معمارباشی انجام شد. در همین زمان توپ‌های میدان ارگ قدیم به شمال ارگ منتقل و میدان توپخانه‌ی مبارکه‌ی جدید با معماری و کالبدی نو ساخته شد. (ذکاء، ۱۳۴۹، ۲۱)

تعمیرات و ساخت و سازهای ارگ همیشه در زمانی انجام می‌گرفت که شاه برای سفر از تهران خارج می‌شد؛ برای مثال در شوال ۱۲۶۷ق. «عمارت دیوانی» دارالخلافه و «کلاه فرنگی» تعمیر شدند. (روزنامه‌ی وقایع‌اتفاقیه، نمره‌ی ۲۸) بعد از قتل امیر، پروژه‌های ساخت و ساز در منطقه‌ی ارگ و فضاهای شهری (که ایده‌ی اولیه‌ی آنها متعلق به امیرکبیر بود) با حمایت ناصرالدین‌شاه وارد مرحله‌ی نوینی شد.